

РЕФОРМАМЕН ҚАТАР ЖҮРДІМ

Қазақ Гуманитарлық - заң университетінің
ректоры, заң ғылымдарының докторы,
профессор **Мақсұт Нәрікбаевпен** сұхбат

- Мақсұт Сұлтанұлы, сот реформасы қашан басталды және оған өзіңіздің қандай қатысыңыз болды?

-1987 жылы өзімнің бесжылдық сайлау мерзімім біткеннен кейін, сол кездегі Талдықорған облысының Қаратал аудандық сотынан осы Алматыға қызметке ауысып келіп, Әділет министрлігінің сот жүйесіне байланысты бас кеңесшісі болып істедім. Сол кезде біздің жас мемлекетіміздің құрылымының алғашқы қадамдары басталып жатқан. Заңға, сотқа байланысты бағдарлама мен құжаттардың дайындала бастаған тұсында мен солардың басы-қасында болдым десем, артық айтқаным емес. Одан кейін Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасында Ақпарат және заңдарды тәржімелеу бөлімінде қызмет істей жүріп, сот, прокуратура жайлы пікірлерімді мақала етіп газет беттерінде жариялап, радио, теледидар арқылы хабарларға жиі қатыстым. Сот жүйесі жөніндегі реформаға араласуымды сол істерден бастағым келеді. Өйткені, сол кездегі әрбір сөз, айтылған пікірлер реформаға бағытталған еді.

1992 жылы Президенттің Жарлығымен Президент Аппаратында жүріп, құқықтық реформа жөніндегі жұмысшы тобының басшысы болдым. Сол кезде біздер құқықтық сот реформасының концепциясы мен бағдарламасының жобасын дайындадық. Ол жоба алғашқы Конституциямыз қабылданған кезде етпей қалды. Бірақ, Президент екінші Конституциямыз қабылданар алдында Парламентте жатқан біздің жобамызды, яғни, сот жүйесі жөніндегі тұжырымдамамызды қайтадан шақыртып алды.

Сол жолы жобадан көрсетілгеніндей, әрі ол Президенттің өз идеясы болатын, 1995 жылы екінші Конституция қабылданған тұста біздегі Жоғарғы сот Конституциялық сот және

Терелік сотты біріктіріп, бір ғана Жоғарғы сотты қалдырды. Міне, осы өзгерісті, одан кейін 1995 жылы қабылданған ҚР Конституциясы мен "Қазақстан Республикасындағы соттар мен судьялардың мәртебесі туралы" заңды - сот реформаларының тікелей баспалдағы деуге болады. Соңғы заңды да дайындауға тікелей араласқаным рас.

Ал, 2000 жылы ол заң толықтырылып, жаңарып, ізбасар інім Қайрат Мәмидің қызу араласуымен, Президенттің тікелей қолдауымен "Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы" болып өмірге қайта келді. Бұл мәселе мен Жоғарғы сотта жүргенімде, Пленумда екі-үш рет қаралып, қаншама қарсыластардың өзіне тойтарыс бере отырып, осы заңды өткізгенбіз. Әрине, осымен бәрі біте қалды деуге бола қоймас. Дегенмен, бағдарламаға сәйкес көптеген мәселелер кезеңіне сәйкес шешім тапты деп ойлаймын.

- Сот ісіндегі демократиялық принципті қалай түсінуге болады?

- Қазіргі кезеңде Жоғарғы сотта, Судьялар одағында Сот және құқықтық реформаның концепциясы туралы жоба жасалып, ол ақпарат құралдарында жарияланып, талқылауда жүр. Әрине, ниет те, бағдарлама да дұрыс. Бірақ, реформаның бірінші кезеңінде жеткен кейбір демократиялық жетістіктеріміз жоғалып, менің ойымша, бірекі қадам артқа кеткен сияқтымыз. Оның біріншісі, мен Жоғарғы сотта жүргенде қабылданған заң және оған кіргізген өзгерістерге байланысты соттың Жоғарғы соттың деңгейінде болсын, облыстық соттың деңгейінде болсын, аудандық соттың деңгейінде болсын, оның төрағаларының төменгі сот шешіміне наразылық келтіру деген құқығы алынған болатын. Ол, меніңше, сол кездегі өте бір демократиялық шешім еді. Ал, енді қазіргі заңда бұрынғы

шешімге қайта келген. Әрине, оны наразылық демеген, ұсыныс деп атапты. Аудандық соттың, облыстық соттың, Жоғарғы соттың төрағаларына төменгі соттардың шешімдеріне наразылық келтіруге құқық берілген. Меніңше, бұл дұрыс емес. Төраға да судья. Алқалық деңгейде іс қаралғанда, оның өзге судьялар секілді бір-ақ дауысы бар. Ал, іске байланысты шешім судьяның өз тұжырымына қарай қабылданады. Егер ол шешімге наразылық келтірілген жағдайда, оны қарайтын төраға іспен таныса отырып, былай болуға тиіс деп, алдын-ала шешім қабылдап қояды. Содан барып, іске біржақты қараушылық пікір туады. Кейін қадағалау жолмен не апелляциялық жолмен қарағанда да өз қолдастындағы судьяға ықпалы болады. Әрине, судья төрағаға қарсы шыға бермейді ғой. Сондықтан, мен Жоғарғы сотта жүргенімде-ақ мұндай шешімге қарсы болып, өз құқығымды судьялардың өздеріне бергенмін. Әрине, төменгі сатыдағы судьялардың шешімдері жөнінде арыздар түсіп, олар жоғары сатыдағы сот төрағалығына жалтақтап отырады. Сондықтан, қайталап айтамын, сот төрағаларына төменгі сатыдағы немесе қол астындағы судьялардың шешімдеріне наразылық келтіру құқығын беру кезінде қабылданған демократиялық принципті шектеу деп ойлаймын. Мүмкін, алдағы уақытта бұл кемшілік түзелетін шығар, оны уақыт шешеді.

- Маха, өзіңіз Әділет министрлігінде де істедіңіз. Соттың одан бөлініп шығуын қалай бағалайсыз?

- Отыз жылдан кейін барып сот билігі атқарушы биліктен бөлініп шықты. 1970 жылға дейін ұйымдастыру мәселесі Жоғарғы соттың өзінде болатын. Дей отырсақ та, осы шешіммен судьялар тәуелсіздігі артты ма? Меніңше, министрліктен түпкілікті кете қойған жоқ. Қазіргі Жоғарғы сот төрағасында екі билік қатар тұр. Бірі - шешілген шешімнің заңдылығын қарау, екіншісі - кадр мәселесі мен ұйымдастыру мәселесі. Жоғарғы соттың төрағасы кімді қабылдайды, кімді алады - оны өзі шешеді. Сондықтан, бұл жерде судьялар атқарушылық биліктің қыспағынан құтылса да, одан да мықты төраға ықпалына түскен сияқты. Сот әкімшілігі

жөніндегі комитет құрылғаннан кейін оның билігін де кеңейтіп, дербестеу керек еді. Мейлі, комитет Жоғарғы соттың маңында-ақ болсын, бірақ, кадр, ұйымдастыру мәселесінде ешкімге бағынбай, өздері шешкені жөн. Өйткені, комитеттің төрағасын Президент тағайындайтын. Сөйтіп, қабылданған заң осы айтылған идеяны көздеген еді. Міне, осы секілді олқылықтар сот реформасының әлі де аяқталмағандығын көрсетеді.

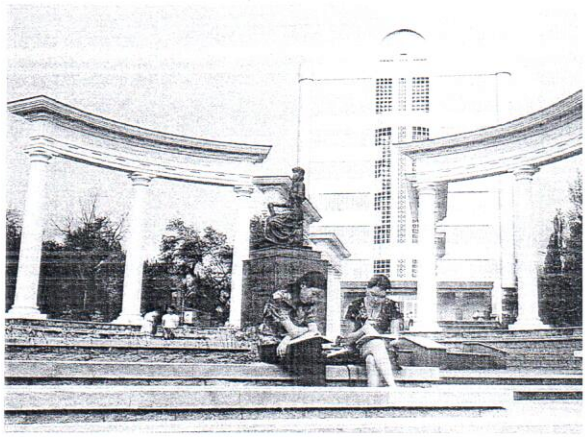
- Мамандандырылған соттар жайлы әңгіме қашан, қайдан басталып еді?

- 1998 жылдың 10 қаңтарында Президентте құқық қорғау органдары басшыларының басы қосылған үлкен кеңес болды. Сол кеңесте Президентіміз Әділет министрі Б. Мұхамеджанов пен маған осы Қаржылық сот құрсақ қайтеді деген пікірін айтты да, мақұл десеңдер, айдың аяғына дейін құжаттарын дайындаңдар деп, бізге тапсырма берді. Содан, Салық кодексіне, Қылмыстық кодекске, Азаматтық кодекстерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу жөнінде, облыстарда Экономикалық соттар құру жөнінде құжаттар дайындадық. Онда Экономикалық соттардың аса қажет екендігі дәлелденді. Әкімшілік соттар құру жайлы да сол жолы сөз болды. Өкінішке орай, Әділет министрлігі ондай соттарды құру көп қаржыны керек етеді деген желеумен қарсы келгенімен, мен облыстық соттардағы Төрелік алқалар есебінен құрса, Экономикалық соттарға онша көп шығын шыға қоймайтынын айттым. Алайда, ол кезде мені қолдаушылар табан астында табыла қоймады. Сол идея мен Жоғарғы соттан кеткеннен кейін, яғни, екі жылдан соң барып іске асып, Қарағанды мен Алматы қалаларында Экономикалық соттар құрылды. Басқа облыстарда енді-енді қолға алынып жатыр. Әрине, ертерек болғанда, судьялар біраз тәжірибе жинақтап қалатын еді. Бірақ, "ештен кеш жақсы" деген ғой. Мамандандырылған Экономикалық және Әкімшілік соттарды құру өмір талабынан туындап отыр. Алдағы уақытта мамандандырылған өзге де соттардың құрылуы мүмкін. Ол заңдарымызда көзделген. Ал, Әкімшілік соттарды құрудың қажеттілігі мынадан туындайды: Әкімшілік құқық бұзу-

шылық, салықтан бұлтарту, қаржылық айналымдар заңсыздықтарын МАИ, Салық инспекциясы, басқа әр түрлі тексеруші құрылымдар өздері шешіп жатады. Сондықтан, олар заңсыздыққа көбірек жол береді. Бұрынғы кездің билері барлық дау-дамайды бір өздері шешетін. Сол секілді, қазіргі дау-дамайлар да тек сот билігі арқылы ғана шешілуге тиіс.

- Мақсұт Сұлтанұлы, қазір республикамыздағы белді бір заң оқу орнын басқарып отырсыз. Құқықтық мемлекет құрып отырмаймыз десек те, заңгерлер даярлаушылар тым көбейіп бара жатқан жоқ па? Сапа, сан деген ұғымдар қайда?

- Рас, бұрын Қазақ Мемлекеттік университеті мен Қарағанды Мемлекеттік университеттің заң факультетін бітіріп шыққан мамандар бүкіл республикамызды қамтамасыз етіп жататын. Ал, қазір ше? Республика бойынша заңгерлерді даярлайтын 136 оқу орны бар екен. Олардың ішінде аграрлық та, медициналық та оқу орындары заңгерлер даярлап жатыр. Олар ертең қандай маман болып шығады? Оны ойлап жатқан ешкім жоқ. Біз сандық қажеттіліктен сапалық қажеттілікке көшетін кезеңге жеттік. Сол үшін мен біздің Гуманитарлық-заң университетіне қарасты 12 филиалдың сегізін қысқартып тастадым. Қазір ондағы қызметкерлердің кейбірі менімен соттасып та жатыр, ол енді пендешілік шығар. Мәселен, кейбір пысықайлар аудан орталығынан екі бөлмелі үйді арзан бағамен сатып алып, филиал ғана емес, университет те ашады. Ондай оқу орнына кімдер сабақ беріп, одан

тетін бітіріп шыққан мамандар бүкіл республикамызды қамтамасыз етіп жататын. Ал, қазір ше? Республика бойынша заңгерлерді даярлайтын 136 оқу орны бар екен. Олардың ішінде аграрлық та, медициналық та оқу орындары заңгерлер даярлап жатыр. Олар ертең қандай маман болып шығады? Оны ойлап жатқан ешкім жоқ. Біз сандық қажеттіліктен сапалық қажеттілікке көшетін кезеңге жеттік. Сол үшін мен біздің Гуманитарлық-заң университетіне қарасты 12 филиалдың сегізін қысқартып тастадым. Қазір ондағы қызметкерлердің кейбірі менімен соттасып та жатыр, ол енді пендешілік шығар. Мәселен, кейбір пысықайлар аудан орталығынан екі бөлмелі үйді арзан бағамен сатып алып, филиал ғана емес, университет те ашады. Ондай оқу орнына кімдер сабақ беріп, одан

МАҚСҰТ СҰЛТАНҰЛЫ НӘРІКБАЕВ

1940 жылы Алматы облысының Талдықорған қаласында дүниеге келген.

Алматыдағы С. М. Киров атындағы Қазақ Мемлекеттік университетінің заң факультетін бітірген. Заң ғылымдарының докторы, профессор. 2-сыныптық мемлекеттік заң кеңесшісі. Жоғары кәсіби сыныптық судья.

1992-1993 жылдары - Қазақстан Республикасының Президенті Аппаратында және Министрлер Кабинетінде қызмет істеген.

1995-1996 жылдары - Қазақстан Республикасының Бас прокуроры.

1996-2000 жылдары - Қазақстан Республикасы Жоғарғы сотының төрағасы. Қазақстан Республикасы Жоғарғы сот Кеңесінің мүшесі.

2000 жылдан "Қазақ Гуманитарлық - заң университеті" жабық акционерлік қоғамының ректоры.

1980 жылдан ғылыммен айналысады. Заң саласында жазылған ондаған кітаптар мен жүздеген мақалалардың авторы. Олардың ішінде: "Ұлы билерімізден - Жоғарғы сотқа дейін" деген кітабы мен "Тергеуші" атты повесін ерекше атауға болады.

қандай заңгерлер шығады? Бізде жылына 300-500 доллар ақша беріп балаларын оқытып жатқан ата-аналарға осыны түсіндіріп жүрміз.

Ал, әріптестеріме айтарым - өз жеке бастарын емес, мемлекеттің болашағын, соған лайықты мамандар даярлау жағын ойласа екен. Ақша емес, алдыңғы кезекте адам және адамгершілік тұрса екен демекпін.

-Сіз басқарып отырған оқу орны алғаш Қазақ Мемлекеттік заң академиясы еді, енді оның атын ауыстырыпсыздар. Онда қандай сыр бар?

- Оқу орнының атын да, затын да сапа жағына қарай ойыстырсақ дегеніміз ғой. Жалпы, дүниежүзілік деңгейде академиядан гөрі университет үлкен ұғым, кең мағынада қолданылады. Университеттің ішінде академия құрылым ретінде болуы мүмкін. Марқұм Н. Шайкеновтің тұсында бұл оқу орнының шама-шарқы университет дәрежесіне көтеріле қойған жоқ. 1994 жылдың 14 наурызында ашылған бұл институт сол кезеңде бір ғана мамандық даярлайтын. Ал, университет атану үшін кемінде 7 мамандық бойынша білім беру керек болса, қазір бізде 8 мамандық бойынша студенттер оқиды. 54 ғылым докторы, профессорлар, 87 ғылым кандидаты, доценттер дәріс оқиды. Олардың 90 пайызы таза заңгерлер. Бізде берілетін білім сапасын осыдан-ақ біле беруге болар. Сондықтан да Елбасы Назарбаевтың Астанада гуманитарлық жоғары оқу орнын ашу қажет

деген тапсырмасын орындадық. Оқу орнымызды Қазақ Гуманитарлық-заң университеті деп қайта атадық. Бізден бітіріп жатқан студенттер тек заң ғылымын ғана меңгеріп қоймай, басқа да ілімдерден мамандық алатын болды. Өткен оқу жылында 1147 студентіміз диплом алса, оның 240-ы қызыл дипломмен бітірді. Олардың он шақтысын өзімізге қалдырдық. Қалғандары да өмірден өз орындарын тауып, жұмысқа орналасып кетті. Ақтөбе, Павлодар, Семей, Шымкент, Қызылордада институттарымыз бар.

Университетіміздің 5 факультеті Астанада, 5 факультеті осы Алматыда. Оқитын студенттердің бүгінгі таңдағы жалпы саны - 9442.

- Бір кезде Конституциялық сот болып еді. Қазір мыңға жуық заң шығыпты. Оларға көбіне өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп жатады. Қарапайым халық түгілі, кәсіби заңгерлердің өздері олармен танысып үлгере алмай жатады. Сол заңдардың қалай орындалып жатқанын бақылып отыратын Конституциялық сотты неге қайта қалпына келтірмеске?

- Бізде жеке-дара бір ғана сот болу керек деген Президенттің идеясымен Конституциялық сот пен Төрелік сот таратылып, тек Жоғарғы сот қалды деп айттым ғой. Бірақ, кейінгі кезде Конституциялық сот керек деген сөзді өркімдер, тіпті, Парламент депутаттары да айтып жүр. Байқаған адамға, Конституциялық сот адамдардың құқығын қорғаудың орнына мемле-

кетіміз жаңадан құрылып жатқан кезеңде саяси құрылымға ауысып кете жаздады. Қолында билігі бар сот саяси құрылымға ойыса бастаса, ол жас мемлекет үшін өте қауіпті еді. Шешім қабылдап жіберсе, мемлекеттік төңкеріске дейін бармай ма? Тіпті, сол кездегі Парламентті тарату жөнінде шешімді қабылдап та, оны тоқтатып та жіберді емес пе? Қазіргі жағдайда Конституциялық сот болмағанымен, Конституциялық соттың міндетін атқара алады. Бұл - Франция, Италия секілді мемлекеттерде бар, тәжірибеден өткен құрылым. Өр сала езінің билігімен, өзіне тиесілі жұмыспен шұғылдануы керек. Мәселен, Парламенттегі депутаттар біздің билігімізді күшейту керек деген шу шығарып жүр ғой. Депутаттардың заң шығару саласындағы қазіргі биліктері жеткілікті деп ойлаймын. Оларға атқарушылық және сот билігін берудің қажеті жоқ. Заң шығару арқылы олар атқарушы билікке өздерінің әсерін тигізе алады. Сол секілді сот билігі тек шешім, үкім шығарумен шұғылданады.

Ал, қазіргі Конституциялық кеңес Парламентте қабылданған заңға Президент қол қойғанға дейін онымен танысып, ол заңның Конституцияға қаншалықты сай екендігін анықтап, тіпті сот арқылы азаматтардың да арызын қарау мүмкіндігі бар. Американы алып қарасақ, онда Конституциялық соттар жоқ. Барлық мәселені Жоғарғы соттың өзі шешеді. Болашақта бізде де солай болуға тиіс деп білемін.

- Мемлекеттік тіл жөніндегі пікіріңіз?

- Конституциямызда мемлекеттік тіл - қазақ тілі деп белгіледік. Алайда, ол өмір қажеттілігіне айналмай келеді. Ол әуелі қазақтардың өздері үшін қажеттілікке айнала қойған жоқ. Мемлекеттік барлық жүйеде қажеттілікке жеткізбей, қазақ тілі толық түрде мемлекеттік тіл бола алмайды. Қазақ тілін барлық жерде мемлекеттік қажеттілікке жеткізу үшін күш салуымыз керек. Қазақ тілінің көсегесі сонда ғана көгереді. Оны бір ғана Конституциямен орындамаймыз, оны уақыт шешеді.

- Университетке келгеніңізге біраз уақыт болып қалды. Алғашқы игілікті істі неден бастадыңыз?

- Жұмыс нәтижелі болу үшін жұмысшылардың тамағы тоқ, көйлегі көк болсын дейді ғой. Сол секілді, алғашқы келген үш айдың ішінде оқытушылардың еңбекақысын зерттедім. Сөйтсем, ұстаздар университеттегі бухгалтерден, кадр бөлімінің бастығынан, шаруашылық бөлімінің бастығынан әлдеқайда кем алады екен. Жарты жылға жеткізбей-ақ ұстаздардың айлығын 2-3 есеге көбейттім. Одан кейін 45 пәтерлі үй салдырып, оның 39-ын мұғалімдерге бергіздім. Енді Астанада 25 пәтерлік үй салдырып жатырмыз. Амандық болса, ол да мұғалімдердің еншісіне тимек.

Келелі кеңес үстінде

- Тағы бір сұрақ. “Ұлы билерімізден - Жоғарғы сотқа дейін” деген зерттеу еңбегіңізді тегін жазбаған боларсыз. Қазіргі уақытта Билер сотын құру керек деген әңгімеге қалай қарайсыз?

- Мен бұл мәселені көп зерттедім. Әңгімені сонау Ү ғасырдан бастадым. Кітабымда жүздеген билердің аттары аталды, аталмағандары қаншама. Билер соты ертеден-ақ белгілі болған. Билерді халық өз ортасынан таңдап алған, оларды ешкім сайламаған. Бидің шешіміне қараша да, хан да тоқтаған. Өйткені, олар ешкімге де бұрмай, әділ шешім шығарып отырған. “Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ” деген мақал содан қалыптасқан. Билер сотының адамды жазалау ғана емес, тәрбиелеуде де ерекше орны болған. Көп қылмыс айыппұл, құн төлеумен өтеліп тұрған. Би алдына дауласып келгендер көбіне татуласып шығатын болған. Сондықтан, Билер сотын жаңа заманға лайықтап құратын

болсақ, көптеген жеңіл-желпі қылмыстар сотсыз-ақ шешіліп, түрмелердің біраз орындары босап қалар еді. Билер сотын тірілту - заман талабы, оны неғұрлым тезірек құратын болса, соғұрлым сот реформасын тағы бір қадам алға жақындатар едік.

- Мақсұт Сұлтанұлы, бізге қояр талап-тілегіңіз бар ма?

- Сөз орайы келіп тұрғанда айтып қалайын. Мемлекет тыныс-тіршілігінің барлық саласына қызу араласып жүрген жазушы, журналистерге ризамын. Алайда, олардың кейбіріне өкпе-назым бар. Ел естісін, оны жасырмай да, асырмай жаз. Мен жақында “Егемен Қазақстан” газеті Ашық акционерлік қоғамының президенті Сауытбек Абдрахмановтың егемен еліміздің 10 жылдық тәжірибесіне арналған “Тәуелсіздік шежіресі” атты кітабын көрдім. Оның алғысөзінде осындағы материалдар “Егемен Қазақстан” газетінде жарияланған ақпараттарға негізделген деп жазылған. Сондықтан, осы кітаптың ішінде Мақсұт Нәрікбаевтың да аты жүрген шығар деп, оны парқтай түспеймін бе.

1995 жылдың 6 қазаны күні Жармахан Тұяқбай Қазақстан Республикасы Тереу комитетінің төрағасы болып, мен тура сол күні мемлекеттің Бас прокуроры болып тағайындалдық. Біз туралы ақпарат бір күнде шықты. Қарап отырсам, Сауытбек құрастырған кітапта Ж. Тұяқбай бар. Ал, М. Нәрікбаевтың Бас прокурор болып сайланғаны жоқ.

1996 жылдың 29 маусымы күні Президенттің ұсынысымен, Сенаттың шешімімен ҚР Жоғарғы сотының төрағасы болып сайландым. Шежіре болған соң нақтылы ақпараттарға негізделуі керек қой. Тап сол күнгі өзге оқиғалар туралы мәліметтер бар да, тағы да М. Нәрікбаевтың Жоғарғы сот төрағасы болып сайланғаны жөніндегі ақпарат көрсетілмеген. Төраға болып сайланғаннан 25 күн өткенде Жоғарғы соттың мәжіліс залында тарихымызда алғаш рет судьяларға мантия кигізіп, үлкен салтанатпен атап өттік. Мантияға бәйге жариялап, оны судьяларға кигізу идеясын да алғашқылардың бірі болып өзім ұсынып едім. Желтоқсанда судьялардың I съезі өткен. Шежіреге ол оқиға да кірмепті. Керісінше, сол тұстағы деңгейі төмендеу мәліметтер енгізілген. Егер менен кейінгі Бас прокурор, төраға, судьялар съезі туралы дерек болмаса, сөз жоқ қой. Сауытбек жақсы көретін інілердің қатарында еді. Сондықтан да, қалам тартып жүрген азаматтардың бірі болғандықтан, мұндай пендешілікке бармағаны жөн болар еді. Шежіре болған соң, тіпті біреуді қанша жек көріп тұрса да, тарихи шындықты тыс қалдырмау қалам иесінің мүддесі деп білемін. Шындықты айту - судьялардың ғана еншісінде емес, ол алдымен қалам иелерінің де міндеті болуы тиіс.

- Мақсұт Сұлтанұлы, Сізді 30 наурыз туған күніңізбен шын жүректен құттықтай отырып, зор денсаулық, ұзақ өмір, жемісті еңбек тілейміз!

Әңгімелескен Абдрахман Асылбек.

Аннотацию к статье читайте на стр. 58

Annotation of the article see on page 58